

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Boris PjOTROWSKI, *Urartu*, Geneva, 1969. Archaeologia Mundi serisinden. 230 s., 96 lev., 9 s. levhaların izahı, 4 s. bibliyografya, 4 s. indeks. Ayrıca kitabın sonunda Urartu devletinin sınırlarını gösterir 1 harita.

Son yılların aktüel konularından birini meydana getiren Urartu devletinin tarih ve kültürü üzerine, Urartu konusunun en büyük uzmanı, Ermitage Müzesi müdürü ve Karmir-Blur hafiri B. Pjotrowski tarafından kaleme alınmış bulunan bu eserin ilk bölümü (s.13-41) "Urartular'ın tekrardan keşfi" adını taşımaktadır. Burada önce Urartu araştırmalarının bir tarihçesi verilmekte, Urartu eserlerine uzun süre Asur yapıtları olarak bakıldığı ve ancak 1871 yılından itibaren, Fransız bilim adamı Prévost de Longpérier'nin Van'da bulunup İstanbul'a getirilmiş olan kazan kulp-larının Urartular'a ait olabileceğini bildirmesinden sonra, yavaş yavaş Urartu eserlerinin Asur eserlerinden ayrılmaya başlandığı belirtilmektedir. Toprakkale'de yapılan kaçak kazılar ve elde edilen güzel eserlerin Van'da bir kazı yapılmasını gerektirdiğine değinen yazar, 1877'de H. Layard'ın asistanı H. Rassam'ın ilk keşif hareketinden sonra 1879-1880 yılları arasında yapılan Toprakkale kazılarında bahsetmekte, bu ilk kazılarda elde edilen eserler karşısında Rassam ve arkadaşlarının duygularını ve bunun nedenlerini ise aynen şu sözlerle açıklamaktadır: "Maalesef ilim heyeti Toprakkale'deki kazıları sırasında umduklarını bulamamışlardır. Her ne kadar arkeologlar açık ve koyu renk kesme taşlardan gayet düzenli bir şekilde inşa edilmiş olan tapınağın temellerini gün ışığına çıkartmışlarsa da durumdan hiç memnun kalmamışlardır. Toprakkale'de Asur sarayları gibi anıtsal Urartu eserleri ile karşılaşacaklarını sanan hafirler, bu buluntuların azlığı karşısında hayal kırıklığına uğramışlardır. Onlara göre Toprakkale mevki, Asur kültür çevresi içinde yer alan önemsiz bir kazı yerinden başka birşey değildi."

Bundan sonra 1898'de C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck'in, 1911-1912'de I. A. Orbeli, 1916'da ise Rus Arkeoloji Cemiyeti adına N. J. Marr idaresinde yapılan Toprakkale kazıları ve Marr'ın Van kalesinde yaptığı araştırmalardan bahsedilmekte, 1938'de K. Lake'in Van ve Toprakkale kazılarında sonra, Van civarındaki Urartu çalışmalarının bir süre durarak, arkeologların dikkatlerinin Güney Mezopotamya'ya kaydığı belirtilmektedir.

Merkezi Urartu bölgesindeki çalışmaların durmasıyla birlikte, bu kez arkeolog-ların Urartu krallığının kuzey sınırında çalışmalara giriştikleri, Güney Transkaf-kasya'daki ilk araştırmaların 1862 yılında başladığı, Mırmavir'de 1880'de yapılan küçük kazılar, 1893'te M. Nikol'skij ve yardımcısı A. Ivanovskij'nin Transkafkasya'daki incelemeleri anlatıldıktan sonra, 1939'da Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur'da ilk sistematik kazıların başladığı ve bu kazılar sonucu, burasının büyük bir Urartu şehri olan Teişebaini olduğunun saptandığı belirtilerek, 1950'de başlayan Arin-berd (Erebuni) kazıları hakkında da bilgiler verilmektedir. 1964'te Ermenistan İlimler

Akademisi tarafından Arnavir yakınındaki Arnavir-Blur ve Davida tepelerinde, B. Arakeljan ile A. Martirosjan tarafından yapılan yeni keşifler, Davida'nın eskiden *Argiştihinili* adını taşıdığı hakkında bilgiler verilerek, "Türkiye'deki yeni araştırmalar" adlı kısma geçilmektedir. Yazar Urartu araştırmalarının Türkiye'de, 1956-1957 yıllarında C. A. Burney'in yaptığı gezi ve neşriyattan sonra başladığını belirterek, Erzincan yakınındaki Altın-tepe'de T. Özgüç, Toprakkale ve Çavuştepe'de A. Erzen, Adilcevaz'da E. Bilgiç - B. Ögün, Patnos'ta K. Balkan ve Muş yakınındaki Varto-Kayalıdere'de ise S. Lloyd ile C. A. Burney'in yaptığı yeni kazılara değinmiştir. Ancak burada A. Erzen ve arkadaşlarının 1962/63'de Ernis-Ünseli'de yaptıkları nekropol hafriyatına¹ yer verilmediği gibi, Çavuştepe kalesinin, Urartu krallığının ikinci safhasına ait olan Sardur III (M.Ö. 639-635) devrine ait olduğu, eski neşriyata bakılarak ileri sürülmüştür. Ancak yeni araştırmalar, Çavuştepe'nin Argiştii oğlu Sardur II (M.Ö. 764-735) devrinde inşa edildiğini ve adının da *Sardurihinili* olduğunu ortaya koymuştur². Bu bölümün sonunda G. Melikişvili, F. W. König, I. D'jakonov, J. Friedrich, A. Goetze, I. Mescaninov, N. Arutjunjan'ın filolojik çalışmaları, R. D. Barnett ve G. R. Meyer'in eski kazıların malzemeleri üzerine yaptıkları yayınlar ve E. Akurgal'ın Urartu sanatı üzerine yazdığı ilk kitap zikredilip, son on yıl içinde Urartu krallığına karşı duyulan ilginin geniş ölçüde arttığı da belirtilerek kitabın ilk bölümüne son verilmektedir.

Görüldüğü gibi, yazar bu bölümde Urartu araştırmalarının kısa bir tarihçesini başarılı denilebilecek bir düzen içinde ve aynı zamanda gerekli açıklamalarla birlikte vermiş ve özellikle S. S. C. B. 'ndeki yeni keşifler hakkında ise ilginç bilgiler sunmuştur. Ancak, ilk bakışta da görüleceği üzere, bu bölümde Türkiye'deki yeni araştırmalar biraz, İran'dakiler ise tamamen eksik bırakılmıştır³. Bu da bize yazarın daha çok eski çalışmalar ve özellikle S.S.C.B.'ndeki yeni araştırmalara ağırlık vermiş olduğunu göstermektedir.

(s. 43-66) II. Bölüm "Menşee problemi". Bu bölümün ilk kısmında, Urartu bölgesindeki ilkel kültürlerden bahisle, III. ve II. binyıllarda, Urartu ülkesinin güneyindeki yüksek dağların, bu dağlık ülkeyi güneydeki düzlük alandan kesinlikle ayırdığı ve Mezopotamya ile düz alanların çok ilerlemiş bir ziraat kültürüne sahip oldukları, boya ile yapılmış kapların üzerinde tarımı ve hayvancılığı aksettiren kapların bulunduğu, buna karşılık kuzeyde ise, boyalı kapların yerini, üzeri çizgi bezemeli çok iyi cilalanmış siyah kapların aldıkları belirtilmiştir. Son yapılan araştırmalara göre, III. binyılda Araxes'in kuzeyinde, Güney Kafkasya bölgesinde, Van Gölü etrafındaki bölgede, Doğu Anadolu'da ve Urmie gölü dolaylarındaki bölgelerde bir bütün meydana getiren yeni bir kültür akımının yayılmış bulunduğu, bu kültürün iktisadî hayatının temelini ilkel bir şekilde yapılan tarım ve hayvancılığın meydana getirdiği, ağırlığın ise hayvancılıkta olduğu üzerinde duru-

¹ Ernis-Ünseli hafriyatı için bk. A. Erzen, "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten*, 27/107 (1963), s. 542; 28/111 (1964), s. 570-572.

² Bk. A. Erzen, "Çavuştepe Kazıları," VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1973, s. 66-70.

³ Daha ayrıntılı bilgi için bk. W. Kleiss, "Urartäische Architektur und Kunst", *Barrasihâ-ye Târikhi* (1969), s. 1 vdd.

arak, bu durumun oldukça ilkel üretici güçlerin gelişmesinde bir üretim fazlasını oluşturduğu fikri ileri sürülmüştür. Bunun doğal bir sonucu olarak, önceleri nehir yatakları, vâdiler ve dağlardan gelen ırmakların döküldüğü yerlerde gelişmiş olan bu kültür III. binyılın ikinci yarısında dağları da aşmaya başlamış ve kültürel bir bütün olarak geniş alanları etkisi altına almış bulunmaktaydı. Bu kültürün, Hurri kültürü, Ermenistan yaylasının batı kesimleri, Habur havzası ve Kuzey Suriye ile ilişkiler içinde bulunduğu, hattâ bu ilişkilerin Kuzey Kafkasya'ya kadar izlenilebildiğini belirten yazar, sözü geçen kültürün aynı zamanda Küçük Asya ve Suriye ile ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. M.Ö. XV. yy. ın sonları ve XIV. yy. ın başlarında Mitanni krallığının yıkılmasından sonra, Ermenistan yaylasında yaşamakta olan kavimlerin, aynı çağda Kuzey Suriye'ye doğru yayılmağa başlayan Hititler'le ilişkilerini devam ettirdikleri ve bu ilişkilerin yayla bölgesinin kültürel açıdan gelişmesinde önemli bir rol oynadıkları, M.Ö. 1200 tarihlerinde Büyük Hitit İmparatorluğunun yıkılması sırasında Ermenistan yaylasında yaşamakta olan kavimlerin oldukça yüksek kültürel ve iktisadî bir düzeye gelmiş buldukları üzerinde durulmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak, bu dağ ve yayla kavimlerinin birleşerek, kuvvetli birlikler kurdukları ve M.Ö. XIII. yy. a ait belgelerden bu kavimler hakkında ilk bilgiler edinildiğini belirterek, *Uruatri* adına ilk kez Salmanassar I yazıtlarında rastlanıldığını, Asurca olan bu adın etnik bir kelime olmayıp, "dağlık bölge" anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olduğu üzerinde durulmuştur. Salmanassar I'in oğlu Tikulti-Ninurta'ya ait belgelerde Ermenistan yaylasındaki kavimler birliği için "*Nairi ülkeleri*" şeklinde bir kolektif terimin kullanıldığı, bu deyim bir yüzyıl boyunca Uruatri kelimesinin yerini tuttuğu ve Nairi ülkeleri hakkındaki ilk ayrıntılı bilgilerin Tiglet-Pileser I anallerinden öğrenildiğini belirten yazar, bu kralın seferleri hakkında bilgiler verdikten sonra M.Ö. IX. yy. ın ilk yarısında Asur baskısının arttığı bir sırada, küçük kavimlerin birleşmek suretiyle Urartu devletini kurdukları, Salmanassar III'ün bu devlet ve kral Aramu üzerine yaptığı ilk sefer ve Balawat kapısı üzerindeki bu seferle ilgili tasvirlerin incelenmesi işine girilmektedir. M.Ö. 834 yılı anallerinde Urartu kralı Aramu'nun adının son defa olarak anılmasından 12 yıl sonra, Sarduri veya Siduri adındaki Urartu kralı ile karşılaştığı, bu kralın adının, M.Ö. IX. yy. ın üçüncü çeyreğine tahrihlenen Madrıburç kitabelerinde geçtiği belirtilecek, Van gölünün içlerine doğru uzanan bu yapının bir dalgakıran veya liman uzantısı olduğu fikri ileri sürülmektedir. Ancak R. Naumann, yaptığı son araştırmalarda ise, buranın, Tuşpa şehri tanrıçası Tuuşpuae'ya ait bir kutsal alan (tapınak) olabileceği fikrini ileri sürmüştür⁴. Bu bakımdan Madrıburç veya Madır Burcu adı verilen bu yapının mahiyeti henüz tam olarak açıklanmış değildir. Yazar Madrıburç üzerindeki yazıtları inceledikten sonra ise Aramu ile Sardur I arasında bir başka kralın da var olması gerektiğini ileri sürer ki, bu fikir gerçekten akla çok yakındır. Bundan sonra gelen satırlarda ise, Urartular'ın M.Ö. IX. yy dan itibaren kendi ülkelerini "*Biaini ülkesi*" olarak adlandırdıklarını Kelişin steline dayanarak kabul etmekte, bu adın daha sonraları ise iki değişik anlamda (krallığın merkezi ve tüm ülke için) kullanıldığını, ancak Ön Asya'da Urartu adının daha yaygın olması nedeniyle, bu adın zamanla "*Biani(li)*" adının yerini aldığı ileri sürülmektedir.

⁴ R. Naumann, *İst. Mitt.*, 18 (1968), s. 53-57.

(s. 67-139) III. Bölüm "Tarih ve Arkeoloji". Bu bölümde önce Urartu krallığının yükselişi ve büyük krallardan bahsedilmekte, Sarduri'nin oğlu İşpuini ve onun oğlu Menua devirlerinde yapılan imar faaliyetleri anlatılmaktadır. Urartu egemenlik bölgesinin yayılmasıyla birlikte merkezî otoritesinin kuvvetlendiği, idareci bir sınıfın meydana geldiği, çeşitli bölgeler için idarî bir sistemin kurulduğu ve daha önceleri küçük kavimler tarafından kutsanmakta olan, küçük tanrıları da içine alan bir tanrılar pantheonunun oluştuğunu belirten yazar, bu pantheonun başında ise Haldi - Teişeba-Şivini'nin bulunduğunu bildirmektedir. Burada Urartu dini hakkında bilgiler verilmekte, ayrıca da tanrıların özelliklerinden bahsedilmektedir. Muşafir tapınağının, Mezopotamya tapınaklarından tamamiyle ayrılarak, daha çok Küçük Asya tapınaklarına akrabalık gösterdiği, Sargon'un sarayında bulunan rölielin üzerinde tasvir edilmiş olan tapınağın, yüksek bir platform üzerinde durduğu, alınlıklı, ziftlenmiş bir çatıya sahip bulunduğu ve cephesinde ise 6 adet sütun ve ortada alçak bir kapının yer aldığı kabul edilmektedir.

Muşafir tapınağının Asurlular tarafından yağma edilmesini tasvir eden kabartmanın, Flandis tarafından çizilmiş bulunan deseni, son yıllarda yeniden inceleme konusu olmuş ve bilim adamları tarafından, bu tapınağın rekonstrüksiyonu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür⁵. Bütün yorumcular, bu tapınağın yüksek bir platform ya da podyum üzerinde yükseldiğini kabul etmekle birlikte, cephede tasvir edilmiş bulunan 6 dikey yapı elemanı konusunda ise bir fikir birliğine varmamışlardır. Örneğin, Pjotrowski bu yapı elemanlarını, yukarıda belirtildiği üzere, 6 yuvarlak sütun, Kleiss yan rizalitlerin yanında yer alan 6 adet dar paye, van Loon 6 adet ağır paye, Akurgal anteler arasında yer alan 4 adet paye olarak yorumlamakta, Naumann ise bir ön galeri fikrini ortaya atarak, bu ön galerinin, yan ante duvarı ve bu antelerin arasında iki payeye sahip bulunduğunu, iç taraftaki dikey iki yapı elemanının ise cella duvarına yapışık yarım payeler olması gerektiğini kabul etmektedir. Görüldüğü gibi, Muşafir tapınağının cephe sorunu ve Pjotrowski'nin ileri sürdüğü gibi, bir alınlığa sahip olup olmadığı hususu da henüz tam olarak aydınlanmış değildir. Çünkü Erzen ve Kleiss gibi bilim adamları da tapınağın semerdamlı değil, çadırdamlı bir çatıya sahip olduğu fikrini kabul etmektedirler. Kanımızca, Urartu tapınak rekonstrüksiyonları sırasında Muşafir tapınağı bir örnek teşkil etmemelidir. Çünkü Muşafir, Urartu devletinin güneydoğu sınırı üzerinde yer alan küçük bir krallık olup, burada önceleri ibadet gören *Bagbartu* (ya da *Bagmaštu*) da bir Urartu tanrısı değildir.

Bundan sonraki kısımda, M. Ö. VIII. yy. ın ilk çeyreğinde Urartu tahtına çıkmış olduğu bilinen Menua oğlu Arğişti I zamanında devletin genişlemeye devam ettiği ve bu genişleme siyaseti hakkındaki etraflı bilgilerin ise Van Akropolünde, kralın mezarı olduğu tahmin edilen, kayalara oyulmuş bir odacığın içinde, bilim dünyası

⁵ Muşafir tapınağı hakkındaki çeşitli görüşler için bk. W. Kleiss, *İst. Mitt.*, 13/14 (1963-64), s. 1-14.; M. van Loon, *Urartian Art*, s. 42; E. Akurgal, *Uratäische und Altiranische Kunstzentren*, s. 11 ve 16; D. Stronach, *JNES.*, 26 (1967), 281.; R. Naumann, *İst. Mitt.*, 18 (1968), s. 46.; A. Erzen, *Archäologischer Anzeiger* (1962), s. 403-404.

tarafından "Horhor kroniği" olarak adlandırılmış bulunan uzun bir çivi yazılı yazıttan edindiğimizi bildirmektedir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, Horhor kroniği, mezar odasının içinde değil, cephe kısmında yani dışındaki kayalar üzerinde yer almaktadır. Bu yazıtın muhteviyatı hakkında bilgiler verildikten sonra ise, "İrpuni ve Arğıştihinili" adlı kısma gelinmektedir ki, bu iki Urartu şehrinin özellikleri hakkında kısa fakat özlü bilgiler verilmektedir. Daha sonra, Arğışti I ve Sardur II devirlerinde Urartu devletinin kudretinin zirvesine ulaşması anlatılmıştır. Sardur II hakkındaki esaslı bilgileri, bu kralın Van kayalığının güney yamaçında yer alan iki büyük niş içine yazdırtmış bulunduğu uzun yazıtlardan edindiğimizi bildiren yazar burada bir yön hatasına düşmüş bulunmaktadır. Çünkü bugün halk arasında *Analıkız* adıyla anılan bu iki niş, kayalığın güneyinde değil, kuzey-doğu tarafında bulunmaktadır. M.Ö.743'te, Tiglet-Pileser'in, Sardur II'yi önce Arpad'ta yenmesi ve sonra 735 yılında da Urartu bölgesine sefer yapıp, başkent Tuşpa'yı kuşatması ve bu hareketlerin Urartu egemenliğine inen ağır bir darbe olduğunu belirten yazar, Sardur II'den sonra yerine geçmiş bulunan Rusa I'nin, yazıtlarında kendine Sardur'un oğlu demesine rağmen, bir zorba olabileceği konusunda ilk kez Thureau - Danguin tarafından ileri sürülmüş ve sonradan Thomas Beran tarafından da kabul edilmiş bulunan hususun doğru olamayacağı konusunda çeşitli deliller ileri sürerek, Rusa I devri olaylarını, Sargon II'nin 8. seferi ve bu sefer sonucu ele geçirilen Muşaşir-Ardini şehriden elde edilen ganimetleri uzun anlatmaktadır. Bu bölümün diğer bir kısmında ise Arğışti II devrinde Urartu'nun yeniden yükselişi ve Altuntepe buluntularında bahsedilmektedir. Yazar burada yeni başkent Toprakkale'nin inşasına bu kral zamanında başladığını, ancak inşaatın bunun oğlu olan Rusa II zamanında bitirildiğini ileri sürmektedir. Arğışti II'nin esas amacının, uzak sınır kesimlerinin korunma gücünü arttırmak ve buraları takviye etmek olduğunu belirten yazar, Erzincan yakınındaki Altuntepe'yi buna bir örnek olarak göstermekte, tapınaklar, mezarlar ve küçük buluntular hakkında bilgiler vermektedir. Bundan sonra Rusa II devri olaylarından, kralın göçebe kavimlerle olan ilişkilerinden, imar faaliyetlerinden, Toprakkale (Rusahinili) şehrinin bu devirde kurulmuş olması ve bu şehirde yapılan kazılardan söz edilmektedir. Van gölünün batı kıyılarındaki Adilcevaz, Kef kalesinin de bu devirde kurulmuş olduğundan ve bu şehrin bazı mimarî eserlerinden bahseden yazar, Altuntepe kalesinin Rusa II devrinde de yaşadığını ve Araxes'in kuzey bölgelerinde bu kral zamanında çok geniş inşaa faaliyetlerine girişildiği hakkında bilgiler verdikten sonra, M. Ö. VII. yy. da Urartu devletinin kudret ve kuvvetini kanıtlayan arkeolojik belgeler göstermiştir. M. Ö. 654 yılından sonra başlayan Asur-Urartu diplomatik ilişkileri hakkında bilgiler verilerek bu bölüme son verilmektedir.

(s. 153-201) IV. Bölüm "Tanrıça Teişeba'nın şehri: Teişebaini (Karmir-Blur)" adını taşıyan bu bölüm kanımca kitabın en ilginç kısmını meydana getirmektedir. Çünkü bilindiği üzere, bu şehirde yapılmış olan kazılar, bizzat kitabın yazarı tarafından yürütülmüş olup, Urartu tarih ve sanatı hakkındaki birçok bilgimiz de Karmir-Blur kazıları sayesinde elde edilmiştir. Yazar burada önce, Karmir-Blur'un 1936'da keşfi hakkında bilgiler vermekte, sonra da 1939 yılında Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Bilim Akademisi ve Ermitage Müzesi tarafından başlatılan kazılara geçmekte, kazıların ilk yıllarında arkeologların uyguladıkları tekniklerle, elde edilen

sonuçlar hakkında bilgiler vermektedir. Akropolün giriş sorunu, Akropol üzerinde saptanmış olan mekânların fonksiyonları (susam yağı imalâthanesi, birahane, geyik boynuzu işleme imalâthanesi, çanak-çömlek depoları, tahıl ambarları), Akropolün dışındaki çanak-çömlek ve maden işleme atelyeleri hakkında ilginç fikirler ileri süren yazar, daha sonra Akropolde elde edilen çeşitli meyva cinsleri (erik, çeşitli çilek cinsleri, elma, kiraz, nar) ve şarapçılıktan bahsederek, Teişebaini'de 6 adet şaraphane bulunduğuna değinerek, şaraphanelerin kapasitesi hakkında ise aynen şu bilgiyi vermektedir: "Tüm depo ve ambarlarda gün ışığına çıkartılmış olan küp ve testilerin sayısı, yaklaşık olarak 400 olduğu için, saklanmış olan şarap miktarının yaklaşık olarak 40 000 litre olduğu hesap edilmiştir. Ele geçirilmiş olan yazıtlardan öğrenilmiş olduğuna göre, Karmir-Blur'da depolanmış olan şarap, diğer bilinen bütün Urartu kalelerinde depolanmış olan şarap miktarından çok fazlaydı."

Bundan sonra, şehirde saptanmış olan kapılar, kurban hayvanları ve diğer hayvan türleri, yün işçiliği, dokumacılık hakkında ilgi çekici bilgiler verilmektedir. Tabletler, yazıtlar ve bulla'lar anlatılıp papirus kullanıldığına dair deliller gösterilerek, yazar tarafından Karmir - Blur yerleşmesinin medarı iftiharî olarak nitelenen tunç eserler hakkında bilgiler verilmektedir. Keramikler, süs eşyaları taş işçiliği, mühürcülük ve İskit eserlerinden de bahsedildikten sonra yazar, haklı olarak "artık Karmir-Blur kazısı buluntularını nazarı dikkate almadan İskitler ile Eski Doğu'nun çeşitli ülkeleri arasındaki ilişkileri incelemek mümkün değildir" demektedir. Teişebaini şehrinin mimari özellikleri hakkında bilgiler verildikten sonra ise yazar şehrin kuruluşu ve yıkılışı hakkında da aynen şu bilgiyi vermektedir: "Tıpkı İrpuni şehri gibi, Teişebaini şehrinin de yerli halk ve savaş esirleri tarafından inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Şehrin, kalenin çeşitli yerlerindeki atelyelerde çalışan işçiler, sanatkârlar, Urartu garnizonuna dahil askerler ve çeşitli devlet memurları tarafından iskân edilmiş olduğu saptanmıştır. Bu tip halk aynı zamanda bir idarî ve iktisadî merkez olan Eski Doğu şehrinin tipik ahalisini meydana getirmekteydi. Teişebaini kazıları şehrin M. Ö. VI. yy. ın başlarında eski kuvvetini kaybederek, yavaş yavaş çökmüş olduğunu göstermiştir (M. Ö. 590-585 yılları). Bunun nedeni Urartu krallığının Med krallığının devamlı tehdidi altında bulunmasıdır. İşte bunun bir sonucu olarak Teişebaini şehrinin Akropolü Medler'in bir gece hücumu sırasında tahrip edilerek yıkılmıştır". Şehrin yıkılışının yaz mevsiminin sonlarında meydana geldiği hakkında ise botanikçilerin, bir süpürge üzerindeki kurumuş tohumları inceleyerek karar verdikleri belirtilmiş, şehrin ani bir saldırı sırasında yıkılması sonucu meydana gelen acıklı durum çok güzel bir şekilde anlatılarak bu ilgi çekici bölüme son verilmiştir.

(s. 203-209) V. Bölüm "Urartu krallığının son kralları" adlı son bölümde Urartu devletinin son yılları ve son kralları anlatılmaktadır ki, burada Karmir - Blur'da bulunan bir tablet üzerindeki mühür baskısında, "*Sarduri'nin oğlu Sarduri*", yine aynı yerde bulunan diğer iki mühür baskısı üzerinde de "*Rusa'nın oğlu Rusa*" adlarının yazılı olmasına dayanarak, Pjotrowski, son Urartu kralları hakkında şu sırayı teklif etmektedir: Rusa II, Sardur III, Sardur IV, Erimena, Rusa III ve Rusa IV. Bu bölümün ve kitabın en son kısmında ise, Urartu devletinin M. Ö. VI. yy. ın başında Medler tarafından yıkılması, bu istilâ hareketine İskitler'in de katılmaları ve nihayet Urartu adına son kez Darius II (yaklaşık olarak M. Ö. 415) devrine tarih-

lenen bir belge üzerinde rastlandığı belirtilmekte ve böylece kitaba son verilmektedir.

Tanıtıma çalıştığımız bu kitap, muhakkak ki, biraz da yayınevini isteği üzerine, popüler bir havaya sokulmuş olup, dip not sistemine yer verilmemiş, buna karşılık arka kısma seçilmiş bir bibliyografya eklenmiştir. Özellikle S. S. C. B.'ndeki kazılar ve bunların sonuçlarına ağırlık verilmiş olduğu görülen eserde, Urartu tarihi hakkında da çok özlü bilgiler bulmak mümkündür. Kanımca Teişebaini, Karmir-Blur adlı bölüm eserin en ilginç kısmını meydana getirmekte olup, arkeoloji ilminin, günümüzde hangi yardımcı bilimlerle ortaklaşa bir çalışma temposu içinde olduğunu göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Archaeologia Mundi (Dünya Arkeolojisi) serisinden çıkmış olan diğer bütün kitaplarda olduğu gibi, burada da bilimsel tartışmalardan kaçınılmış olduğu için, tanıtıma çalıştığımız bu eser, ilk bakışta çok popüler bir havaya bürünmüş gibi görünüyorsa da, konunun büyük ustası Pjotrowski'nin kalemi, sayfalar çevrildikçe okuyucuyu kendine biraz daha bağlamakta ve hele Urartu tarihinden bahseden bölümlerle, özellikle Teişebaini adlı kısımda, eserin bu popüler havası tamamen kaybolmaktadır.

Urartu tarih ve kültürünün, özellikle M. Ö. VII. yy. daki durumu bakımından, Karmir - Blur kalesinin oynadığı rol çok büyüktür. Fikrimize göre bu devletin tarih ve kültürünün aydınlanmasında Karmir - Blur kazılarının sonuçları daima ön saflarda yer alacak ve bu kaleyi bize tanıtan B. Pjotrowski'nin bu ve diğer eserleri kaynak eserler olarak daima kalacaklardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Pjotrowski'nin, kitabında, doğal olarak ağırlık verdiği Transkafkaslar yöresi, Urartu kültür ve sanatını bütün azameti ve ayrıntılarıyla aksettirebilecek bir bölge değildir. Çünkü bildiği gibi esas Urartu kültürünün vücut bulduğu sahayı Van gölü ve yakın çevresi meydana getirmektedir. Urartu'nun Transkafkaslar'a kadar yayılması ve bu yörelerde birtakım kale şehirleri kurması ise ancak Urartu devletinin yükseliş devrindeki krallarının ileri görüş ve kuzey-doğu sınırlarını, Kimmer-İskit tehlikelerine karşı, jeopolitik bakımdan garanti altına almak kaygusuyla olmuştur. Bundan dolayı, burada gelişen Urartu kültürünü saf ve katışıksız olarak kabul edemeyiz. Çünkü bu bölge, Van gölü ve yakın çevresine kıyasla, yan etkilerden fazlaca müteessir olmuştur. Özellikle, en eski çağlardan beri Transkafkaslar'ın, kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye geçen kavimlerin bir geçit noktası olması ve yerel kültürlerin etkileri bu bölgeyi fazlaca etkilemiştir. Bu nedenle Transkafkaslar'da gelişen Urartu sanatını, Van ve yakın çevresinde oluşan anıtsal başkent kültür ve sanatının yanında bir "taşra sanatı" olarak görmek ve bu açıdan incelemek gereklidir. Nitekim bu husus şimdilik, mezar mimarisi ile dinî mimaride açıkça görülmekte olup, "Başkent üslubu" olarak nitelendirebileceğimiz bu tip eserlere (Van kalesi kral mezarları, açık hava mabetleri, Meher kapı, Pagan kutsal alanları) ancak Tuşpa ve yakın çevresinde rastlamak mümkündür. Bu bakımdan Pjotrowski'nin kitabını, bu hususları dikkate alarak incelemekte büyük yarar görmekteyiz.

Urartu devleti tarih ve arkeolojisiyle uğraşan bilginlerimize ve konunun meraklılarına, nefis bir surette İngilizce, Almanca, Fransızca olarak basılmış, renkli renksiz birçok levha ile süslenmiş olan bu eseri hararetle tavsiye eder, yazarı da başarısından ötürü candan kutlarız.

DR. VELİ SEVİN

Bulleten C. XXXVII, 26

